

- ⁸ Новгородський перший літопис (далі — НПЛ). — С. 71—72; Успенський збірник... — С. 46 а, 46-б, 47-б.
- ⁹ Відомі також тюркські Чагровичі, Аспичі... Залучення даних відносно ігларевої чаді-дружини ігларевичів дозволяє скласти термінологічний ряд: чадь—дружина — ... ічі
- ¹⁰ З його ім'ям пов'язана перша назва Москви — Кучково.
- ¹¹ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). — Т. 1. — 369 с.
- ¹² Галицко-Волынская летопись // Памятники литературы Древней Руси. XIII век. — М., 1981. — С. 242, 244, 246, 248.
- ¹³ Там же. — С. 254.
- ¹⁴ Там же. — С. 258.
- ¹⁵ Там же. — С. 276.
- ¹⁶ Там же. — С. 298.
- ¹⁷ Там же.
- ¹⁸ Галицко-Волынская летопись. — С. 278.
- ¹⁹ НПЛ. — С. 64.
- ²⁰ Галицко-Волынская летопись. — С. 278.
- ²¹ НПЛ. — С. 32.
- ²² НПЛ. — С. 51.
- ²³ НПЛ. — С. 56.
- ²⁴ НПЛ. — С. 26.
- ²⁵ НПЛ. — С. 268, 276.
- ²⁶ Янин В. Л. Новгородские посадники. — М., 1962; Новгородская феодальная вотчина. — М., 1971.
- ²⁷ НПЛ. — С. 74.
- ²⁸ Янин В. Л. Новгородская феодальная вотчина. — С. 31. Раніше В. Л. Янин вважав Мішу неревлянином, засновником династії Мішиничів—Онцифоровичів (Новгородские посадники. — С. 155).
- ²⁹ НПЛ. — С. 67.
- ³⁰ НПЛ. — С. 44.
- ³¹ НПЛ. — С. 39.
- ³² Галицко-Волынская летопись... — С. 276.
- ³³ Інакше важко пояснити включення до боярського середовища вискочників (наприклад, Анбала та ін.).
- ³⁴ P r i t s a k O. Non-Wild Polovtsians // Studies in Medieval Eurasian History. — Lond, 1981. XIII. — P. 1616—1619.
- ³⁵ Там же. — P. 1619.
- ³⁶ ПСРЛ. — Т. 1. — С. 415; НПЛ. — С. 44.

С. І. КЛИМОВСЬКИЙ (Київ)

До питання про “обмеженість” магдебурзького права середньовічного Києва

Важко переоцінити роль міст у розвитку європейської цивілізації. Так, на думку Ф. Броделя, саме міста принесли їй велич завдяки своїй самостійності відносно держави, яка творилася ними вже за власним образом¹.

Самостійність міст, що насамперед ґрунтувалась на системі тогочасних економічних відносин, мала і своє юридичне оформлення, зразком якого для Центральної і Східної Європи стало магдебурзьке право. Діяло воно і в містах України.

Як не дивно, тривалий час у вітчизняній літературі значення магдебурзького права для розвитку українських міст у XVI—XVII ст. оцінювалося виключно негативно.

В. Б. Антонович вважав, що це іноземне, привнесене зовні право лише перешкоджало природному розвитку вічового устрою давньоруських міст, що й зумовило їх більш скромну роль в історичному процесі порівняно з містами Західної і Центральної Європи².

Такої ж думки дотримувалися М. І. Костомаров, М. Ф. Володимирський-Буданов, М. С. Грушевський. В. І. Щербина доводив її на прикладі Києва, проте остаточну ліквідацію київської магдебургії у 1834 р. вважав вкрай негативним явищем³.

На середину ХХ ст. таку беззастережно негативну оцінку загалом було подолано, в чому певну роль відіграла і праця О. С. Компан "Міста України у другій половині XVII ст."

Стосовно Києва, який користувався магдебурзьким правом за зразком столичного Вільно та інших головних міст Речі Посполитої, ствердилась думка, що надання йому магдебургії поліпшило соціально-економічні умови розвитку міста, але вона була досить обмеженою.

Ця обмеженість київської магдебургії насамперед вбачається у систематичних її порушеннях і труднощах її реалізації через протидію воєводської адміністрації та великих землевласників, свідченням чого є численні конфлікти між ними і магістратом протягом XVI — першої половини XVII ст. З іншого боку, така система управління містом зосереджувала ці функції в руках вузького кола міського патріціата, усуваючи від цього інші верстви населення Києва⁴. Останнє взагалі властиве середньовічній системі міського самоврядування і не є виключно особливістю київської магдебургії. Але й перший аспект її обмеженості викликає значний сумнів, якщо згадані конфлікти розглядати не як численні окремі сутички, що ілюструють тезу про "обмеженість", а від початку їх виникнення і до остаточного розв'язання.

Перш за все слід визнати цілком слушним ствердження Г. В. Боряка і Н. М. Яковенко, що надання Києву магдебургії являло собою поступовий процес зближення норм звичаєвого міського права з нормами магдебурзького, який завершився 1516 р.⁵ Тож, напевно чи можна розглядати київську магдебургію як цілком чужорідне явище, нав'язане місту ззовні. Остаточне юридичне оформлення розподілу влади між воєводою та магістратом відбулося за воєводства А. Немировича (1511—1523 рр.), і конфлікти цього часу слід пов'язувати насамперед з періодом стабілізації застосування норм магдебурзького права у Києві.

Подальші суперечки між магістратом і воєводами виникали переважно навколо двох питань: права регулювати забудову міста і його обороноздатності. З останнім був пов'язаний порядок збору податків та їх використання.

Що ж до забудови міста, то проблема з самого початку крилась у тому, що магдебурзьке місто Києвоподіл (а саме Подолом у XVI — першій половині XVII ст. обмежувалась його територія) не було власником землі, на якій знаходилося. Земля вважалася державною і лише перебувала у безстроковому користуванні міста, точніше до розпорядження короля.

Це не виключало можливості відчуження міських земель, що й мало місце 1602 р. при утворенні біля Подолу окремого містечка під юрисдикцією католицького єпископа, яке дістало назву Бискупщини.

Жодна з численних королівських грамот, якими підтверджувалося надання Києву магдебурзького права, не визнавала за магістратом права власності на міські ґрунти. Під юрисдикцією магістрату перебували лише члени міської громади, а не територія міста.

За таких обставин на Подолі тривалий час не існувало єдиного розпорядника у розбудові міста, що спричинило 1523 р. конфлікт між магістратом і А. Немировичем. Останнього було звинувачено в тому, що він на власний розсуд роздає князівським і панським людям двори і вигони на Подолі. Судовий вирок з цього приводу зобов'язував воєвод надалі узгоджувати такі дії з магістратом, а приватновласницьких міщан на Подолі взагалі не оселяти⁶.

Отже, з другої чверті XVI ст. в цьому питанні було встановлено паритет між воєводою і магістратом.

За 1556 р. маємо скаргу магістрату на воєводу Г. Ходкевича за те, що військові побудували на міських ґрунтах чимало будинків, в яких тримають шинки⁷. Однак у даному випадку магістрат мав на меті забо-

рону неміського шинкування, а не обмеження прав воєводи у забудові міста. Є підстави вважати, що відтоді гострих конфліктів між обома сторонами з цього питання не виникало.

Проте 1611 р. воєвода С. Жолкевський — відомий полководець, котрий придушував повстання С. Наливайка, — скаржився королю, що магістрат забудовує ділянки, які були в розпорядженні воєвод. Сигізмунд III вирішив питання на користь магістрату, надавши йому виключне право розширювати місто скрізь, де це можливо⁸.

Отже, на початку XVII ст. магістрат повністю відібрав у воєводи право регулювати забудову міста.

Що ж до обороноздатності Києва і пов'язаних з цим витрат, то відповідальність за їх забезпечення було покладено на воєводу, а місто мало справно вносити податки на утримання і воєводської адміністрації, ремонтувати замок, брати участь у переслідуванні татар тощо. Ці витрати покривалися переважно з податку на шинкування (капшизни), який залишався більш-менш сталим протягом ста років. Проте прибутки міста поступово зростали, зростали й витрати на оборону, до того ж інфляція, хоч і повільна, зменшувала реальність сум, що стало досить відчутним на початку XVII ст.

Між магістратом і воєводами виникали серйозні розбіжності щодо витрат на оборону міста. Перший вважав, що воєводи марно витрачають міські гроші, і намагався взяти кошти, призначені на оборону, під свій контроль. Воєводи, зокрема Г. Ходкевич, в свою чергу, стверджували, що магістрат шкодує грошей і взагалі намагається приховати свої прибутки.

Неврегульованість податкового законодавства разом із зазначеними вище обставинами створювали ґрунт для боротьби між двома сторонами у судових інстанціях. Ця боротьба розтяглася на кілька десятиріч.

Якими ж були її наслідки? За судовими вироками, від воєвод було забрано і передано магістрату збір таких податків: 1545 р. — вагового; 1564 р. — відмінено “уклін” воєводі, як додаток до капшизни; 1576 р. — передано збір частини торгових мит; з 1576—77 рр. — збір соляного і воскового мита; 1633 р. — помірно віддано на утримання Пирогоші⁹.

У 1556 р. було заборонене неміщанське шинкування. Ця заборона неодноразово підтверджувалася і в наступні роки. 1605 р. у зв'язку з виникненням Бискупщини капшизну зменшено з 800 до 600 кіп грошей на рік. У 1623 і 1624 рр., після невдалих спроб врегулювати порядок сплат капшизни, магістрат звільняється від звітування про міські прибутки з шинкування як перед королівськими комісарами, так і перед воєводою¹⁰.

1635 р. прибутки з капшизни взагалі було передано від воєводи магістрату, з яких останній мав отримувати лише 400 кіп грошей на утримання замкового уряду. Тоді ж на магістрат було покладено і обов'язок дбати про замкову “муніцію” й “цекаус”¹¹.

Отже, протистояння воєвод і магістрату скінчилося на користь останнього. Магістрат переймав на себе більшу частину податків, зробив свій бюджет закритим для воєвод, а з 1635 р. взагалі взяв під свій контроль поточні витрати на оборону міста.

Цікаво, що привілей 1634 р. навіть дозволив міщанам ухилятися від переслідування татар по інших воєводствах.

За таких наслідків київську магдебургію важко розцінювати як обмежену всевладдям воєвод.

Слід зазначити, що навіть з конфлікту між магістратом і мешканцями Софійської слободи, яка була заснована воєводою К. Острозьким близько 1568 р. на Старокиївській горі і перебувала під його протекцією, магістрат вийшов переможцем. А конфлікт стався через надання слобо-

жанам права безмитного шинкування, що ставило під загрозу не тільки існування цього прибуткового промислу на Подолі, а й загрожувало частковою руйнацією його соціально-економічної структури. Під тиском магістрату К. Острозький був змушений позбавити Софійську слободу згаданого привілею, хоч це значно уповільнювало її зростання.

Подібним чином закінчувалися конфлікти між магістратом і великими приватними землевласниками, які були представлені переважно монастирями.

Так, у 1579 р. магістрату вдалось остаточно примусити нести "тяжарі міські" подільських підданих Києво-Печерської лаври, а 1602 р. — навіть біскупських. У конфлікті з Пустинно-Миколаївським монастирем через Труханівський острів, що тривав 60 років, магістрат також став переможцем — острів було віддано йому в користування. Навіть територію Біскупщини було зменшено 1619 р. під тиском магістрату.

Єдиний виняток становило здійснення містом права рубання дерев у довколишніх лісах. Справа полягала в тому, що середньовічне місто для свого функціонування потребувало існування поруч власної сільськогосподарської зони. Для багатьох міст Європи така зона звичайно дорівнювала 2 милям. Для Києва вона не була визначена через слабку заселеність околиці і відповідну відсутність ґрунту для поземельних конфліктів. У 1571 р. Сигізмунд II відвів місту таку зону в 5 миль довкола нього (25—30 км), але тільки в користування. Киянам тут дозволялося лише рубати дерева на дрова і для власного будівництва, а також ловити рибу. Надалі це положення було підтвержене королівськими указами 1576, 1577, 1588 і 1615 рр., лише з уточненням меж рибних ловів на Дніпрі: від гирла р. Ірпінь до р. Кривця.

Але в п'ятимильну зону, крім державних, потрапили монастирські та панські землі, власники яких не погоджувалися з таким узаконеним "свавіллям" міщан у своїх володіннях, що призводило до сутичок. Загалом ця проблема, яка корінилась у "безземельності" Києва, так і не була розв'язана в окреслений період.

Отже, всі зазначені конфлікти XVI — першої половини XVII ст. врешті-решт були вирішені на користь магістрату. До нього ж перейшла від воеводи і значна частина функцій, пов'язаних з управлінням містом і його обороною. Це дозволяє не погоджуватися з твердженням про обмеженість київської магдебургії з боку воеводської адміністрації і великих землевласників як з таким, що не відповідає реальному стану речей.

З самого початку введення магдебургії Київ отримав досить широкий спектр прав, який забезпечував йому як певну незалежність від держави, так і вигідні позиції в системі економічних відносин стосовно довколишньої території та інших міст. Надалі Київ зміг цей спектр розширити.

Те, що свої привілеї Києву довелося здобувати й відстоювати в тривалій боротьбі з феодалною державою, також не є винятком. Аналогічним шляхом йшов розвиток усіх європейських міст.

До того ж, королівський уряд Речі Посполитої, зацікавлений (через військово-політичні й фіскальні міркування) у заселенні південних рубежів країни, проводив досить послідовну політику підтримки міст у їх протистоянні місцевій адміністрації і магнатам. Так, у першій третині XVI ст. кожний напад татар мав своїм результатом розширення магдебурзьких пільг Києву і південним містам взагалі ¹².

В. Б. Антоновичу належить теза про обмеженість київської магдебургії порівняно із самим Магдебургом. До цього висновку він прийшов, зіставивши структуру і склад органів міського самоврядування Магдебурга і його судовий кодекс з українськими містами. Проте й тут з В. Б. Антоновичем важко погодитися. Кількісний склад магістратів та

інші дані, якими він оперував, не можуть бути критерієм порівняння, а тим більше відмінності у карному законодавстві обох міст. У кращому разі, це є лише зовнішньою стороною проблеми і досить формальною.

За критерій повноти чи обмеженості магдебургії необхідно брати ступінь самостійності міста стосовно держави, до того ж на порівнянних хронологічних відрізках.

В такому разі бачимо, що в Європі найбільша самостійність міст, яка зберігається протягом тривалого часу, простежується лише у Фландрії і Священній Римській імперії. Слід зазначити, що в останній цей ступінь залежності в різних країнах теж був досить нерівномірним. Таким чином, еталонами повноти застосування магдебургії мають правити такі міста, як Венеція чи Гамбург. Тоді слід ставити питання про обмеженість не тільки київської магдебургії, а й самоврядування англійських, французьких та інших міст.

Але така майже абсолютна незалежність міста від держави, навіть перетворення самого міста в окрему державу зберігалися тривалий час лише в країнах, де процес формування централізованої держави йшов досить повільно.

З іншого боку, на початок XVI ст. процес підпорядкування міст державі при збереженні ними певної самостійності під її патронатом давно вже скінчився для Заходу. Навіть у Північній Італії на середину XVI ст. Медічі змогли підкорити колись могутню Флорентійську республіку.

Польсько-Литовська держава, попри всю специфіку свого устрою, була державою централізованою. Отже, “повного” застосування магдебурзького права до її міст, на зразок Священної імперії, просто не могло бути, і його “обмеженість” була зумовлена самим станом речей. До того ж, економічно слабкі її міста завжди перебували під сильним контролем держави.

Певний виняток становив лише Гданськ, котрий, як і деякі інші міста, мав право карбування монети і навіть наважився виступити проти короля. Але останнє було скоріш епізодом, і вагомим суб'єктом європейських політичних відносин Гданськ так і не став.

Київ, згідно з магдебурзьким правом, мав власні органи самоуправління й суду, його населення було вилучене з-під юрисдикції воевод, виплата податків державі строго регламентована, а внаслідок тривалої боротьби магістрат позбавився необхідності звітування про свій бюджет перед усіма гілками державної влади, взяв під свій контроль збір більшої частини податків та їх витрату на забезпечення оборони міста. Врешті-решт воевод було усунено і від вирішення питань розбудови міста.

До звичайних пільг магдебурзьких міст Речі Посполитої — права проведення ярмарків і монополії у виробництві й продажу спиртних напоїв, якими користувався й Київ, — слід додати такі його економічні права, як привілей на ведення безмитної торгівлі, діапазон якого поступово було розширено до меж усієї держави, та складське право.

Отже, хоч Київ не оголошував війну королю і не карбував монету, як Гданськ, але він повною мірою користувався всіма пільгами магдебурзького права, які могла йому надати Річ Посполита. До того ж у порівнянні з іншими її містами, його статус, як головного міста, був досить високим.

Загалом правовий статус Києва може бути визнаний близьким статусу більшості тогочасних значних європейських міст у країнах з міцною центральною державною владою, що не залишає підстав для твердження про обмеженість київської магдебургії XVI — першої половини XVII ст.

Те, що Київ не зміг так ефективно, як інші європейські міста, відігравали провідну роль у становленні національних держав пізнього середньовіччя, хоч і мав відповідний статус, зумовлено певними істо-

ричними реаліями того часу. Серед таких насамперед слід відзначити загальну несприятливу демографічну ситуацію для більшої частини України, яка на початку XVII ст. тільки почала змінюватися на краще, та повільністю самого процесу формування національного ринку, ускладненою орієнтацією західноукраїнських земель на польські порти.

¹ Б р о д е л ь Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV—XVIII вв. — М., 1986. — Т. 1. — С. 541—542, 590—591.

² Архив Юго-Западной России (далі — АЮЗР). — Ч. 5. — Т. 1. — С. XXXVIII—L.

³ Щ е р б и н а В. І. Боротьба Києва за автономію // Київ та його околиця в історії та пам'ятках. — К., 1926.

⁴ История Киева. — К., 1982. — Т. 1. — С. 206—207, 227—230, 281—284.

⁵ Каталог документів з історії Києва XV—XIX ст. — К., 1982. — С. 160.

⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т. 2. — С. 131—133.

⁷ АЮЗР. — Ч. 8. — Т. 5. — С. 110.

⁸ Т а м ж е. — С. 381—382.

⁹ Сборник Муханова. — М., 1866. — С. 348—352; АЮЗР. — Ч. 8. — Т. 5. — С. 144—151; Каталог документів... — С. 44, № 64, 67, 68; Б е р л и н с ь к и й Ф. М. Історія міста Києва. — К., 1991. — С. 188.

¹⁰ Сборник Муханова. — М., 1866. — С. 463—464, 474; Акты ЮЗР. — Т. 10. — Стб. 433—435.

¹¹ Сборник Муханова. — М., 1866. — С. 479—482.

¹² Каталог документів... — С. 161.

А. М. РУСНАЧЕНКО (Київ)

Український національний фронт — підпільна група 1960-х рр.

Національно-визвольний рух, що не припинявся в Україні протягом майже всього XX ст., дав нащадкам чимало незвичайних подій, яскравих, героїчних особистостей. Думаю, що близькою до такої оцінки була діяльність однієї з ланок цього руху — Українського національного фронту (УНФ).

УНФ виникає з початку 60-х років, у зовсім негероїчний час. Визвольні масові змагання 1940—1950 рр. закінчилися поразкою. Настав новий період українського визвольного руху, коли боротьба за незалежність велася мирними (майже виключно) засобами, вужчим колом осіб. Цей період продовжувався з середини 50-х до 1991 р. включно. Зв'язком між названими періодами руху були перехідні підпільні групи, що діяли в кінці 50-х — на початку 60-х років і належали вже до нового періоду, хоч традиції попередніх років дуже позначилися на їх діяльності.

УНФ виник тоді, коли майже всі ці групи були викриті властями, однак він мав тісний ідейний зв'язок з рухом 40-х — 50-х років і водночас виявляв риси, притаманні вже новому періоду, в чомусь і випереджаючи його. Розроблені ж програмні документи, тим більше діяльність Фронту дозволяють говорити про його помітне місце в історії українського руху за незалежність останніх кількох десятиліть, в історії невідцензурної суспільної думки.

Створення УНФ тісно пов'язане з особою його організатора Дмитра Квещька. Він народився 1933 р. в с. Слобода Болехівська (тепер Долинського району, Івано-Франківської області) в родині селян-бідняків. Рано залишився сиротою. Після закінчення школи деякий час учителював, потім служив в армії, знову вчителював. Закінчивши (заочно) історичний факультет Львівського університету, готувався вступити до аспірантури. Цікавився історією рідного краю, особливо рухом опору